

# ANALYSE TWEEDE ZAAL THEATER AAN DE PARADE

Langeveld  Consultancy

Langeveld Consultancy bv  
Ginnekenweg 287  
4835NC Breda  
[www.langeveldconsultancy.nl](http://www.langeveldconsultancy.nl)  
17 december 2017

# Inhoudsopgave

Inleiding	3
Onderzoeksvragen	3
Onderzoek	3
Hoe past de voorgenomen configuratie met een grote zaal en een multifunctionele ruimte/tweede zaal in te verwachten marktontwikkelingen voor de lange termijn?	4
Aanbod	4
Publiek	4
Zalen	4
Beleid	5
Zijn er op technologisch vlak ontwikkelingen waar we rekening mee moeten houden?	6
Wat zijn de keuzes in soort zaal?	7
Wat is de toegevoegde waarde van een volwaardige tweede zaal ten opzichte van een multifunctionele ruimte?	8
Aantal voorstellingen	9
Optimale capaciteit	10
Wat kunnen we in de tweede zaal aan programmering verwachten?	11
Wat zijn eventuele beperkingen voor de programmering van het nieuwe theater?	13
profilering	14
Conclusies	18
Bijlage I	19

## Inleiding

De gemeente 's-Hertogenbosch heeft in 2013 besloten een nieuw Theater aan de Parade te bouwen. Een theater bevattende een grote zaal met circa 1.000 stoelen en een multifunctionele tweede zaal van circa 420 zit- en 1.200 stapplaatsen. Na de aanbestedingsprocedure bleek deze ambitie voor de beschikbare middelen niet te kunnen worden verwezenlijkt. Het college stelde voorjaar 2017 voor de voorziene tweede zaal te laten vervallen. Andere podia in de gemeente zouden de lacune hiervan invullen zodat het desbetreffende aanbod voor 's-Hertogenbosch zou worden behouden. Het nieuwe theater zou wel een multifunctionele ruimte met een foyer krijgen. In de raadsvergadering dd. 11 juli 2017 heeft de raad per amendement verzocht de multifunctionele ruimte dusdanig te ontwikkelen dat deze kan worden gebruikt als tweede theaterzaal waar minder grote voorstellingen en een deel van de stadsprogrammering plaatsvinden.

## Onderzoeksvragen

In de afgelopen jaren is er in aanloop tot gemeentelijke besluitvorming rond een te bouwen theater gesproken over diverse thema's zoals locatie, stichtingskosten, exploitatie, programmering, soort zaal en gemeentelijk voorzieningenniveau. Gerelateerd aan het aan de orde zijnde amendement heeft het college van B&W behoefte aan aanvullende informatie op het gebied van soort zaal en programmering. Het heeft Langeveld Consultancy verzocht antwoord te geven op de volgende vragen:

1. 'Hoe past de voorgenomen configuratie met een grote zaal en een multifunctionele ruimte/tweede zaal in te verwachten marktontwikkelingen voor de lange termijn?
2. Zijn er op technologisch vlak ontwikkelingen waar we rekening mee moeten houden?
3. Wat zijn de keuzes in soort zaal en wat zou de optimale capaciteit van de tweede zaal zijn?
4. Wat kunnen we in de tweede zaal aan programmering verwachten?
5. Wat zijn eventuele beperkingen voor de programmering van het nieuwe theater?
6. Hoe past deze zaal in het totale palet van podiumaanbod in de stad?
7. Doe eventueel suggesties voor het pakket van eisen als gevolg van deze rapportage en mede gerelateerd aan het gebruik van de beschikbare ruimte.'

Voor het advies zijn stukken bestudeerd zoals eerdere rapporten van de heer Joy Arpots, raadstukken, huidige en toekomstige programmering van Theater aan de Parade en huidige programmering elders in Nederland en in 's-Hertogenbosch. Tevens is een aantal betrokkenen gevraagd te reageren op een conceptversie, zie bijlage I.

## Onderzoek

Het onderzoek is uitgevoerd door senioradviseur dr. Cees Langeveld.

# Hoe past de voorgenomen configuratie met een grote zaal en een multifunctionele ruimte/tweede zaal in te verwachten marktontwikkelingen voor de lange termijn?

In 2010 en in 2013 heeft Joy Arpots een rapport geschreven met betrekking tot de programmering van een nieuw te bouwen Theater aan de Parade.<sup>1</sup> Na lezing ervan constateren wij dat deze rapporten hun waarde niet hebben verloren. Evenmin hebben wij gerelateerd aan de huidige situatie en met de kennis van nu geconstateerd dat de podiumkunsten en het publiek zich anders hebben ontwikkeld dan Arpots in 2010 en 2013 voorzag. Wel kunnen we op enkele vlakken zaken aanscherpen en nieuwe ontwikkelingen schetsen. Wij behandelen de ontwikkelingen hier puntsgewijs.

## Aanbod

1. Bij het aanbod van podiumkunsten kan worden geconstateerd dat het aantal grootschalige ongesubsidieerde producties door de crisis is gedaald en in 2018 nog niet terug is op het niveau van voor 2009. De reden lijkt niet zozeer te liggen in andere of minder belangstelling van het publiek, maar doordat aan de aanbodzijde als gevolg van concentratie van aanbieders en de hoge financiële investeringen en risico's, minder partijen de mogelijkheid hebben grootschalig aanbod te produceren. In reactie hierop kan worden waargenomen dat schouwburgers op andere wijze participeren in theaterproducties, zoals het verstrekken van voorfinanciering, waardoor deze toch tot stand kunnen komen.
2. Podia gaan zich meer profileren in hun programmering. Zij kiezen bewust voor samenhang in programmering waardoor zij herkenbaar worden voor specifieke publieksgroepen. Ook in de marketing heeft dit voordelen omdat een vaste bezoekerskern kan worden ontwikkeld met een grotere loyaliteit waardoor publiekswerving eenvoudiger wordt en de sociale functie van theater, het samenkomen met gelijkgestemden, wordt bevorderd.

## Publiek

1. Consumptiegedrag en samenstelling van het publiek veranderen. Het traditionele theaterpubliek is hoger opgeleid en tussen 20 en 30 jaar oud of boven de 40. Jongeren vanaf 12 jaar voelen zich minder snel thuis in een schouwburg omdat de sfeer minder aansluit bij hun belevingswereld. Het spreekt jongeren niet aan om te moeten stilzitten, niet praten, niet op hun smartphone kijken, niet tussendoor naar de wc gaan en alleen klappen op momenten waarop dat wordt verwacht. Zij willen een lossere vorm van presentatie. Podia springen hier op in door meer festivalachtige presentatievormen te ontwikkelen. Gebouwen moeten dan wel de mogelijkheden hiertoe hebben.
2. Er komt meer aandacht voor divers publiek. Divers niet alleen in de betekenis van potentieel publiek met een andere culturele achtergrond maar ook bezoekers uit sociaal zwakkere milieus. Podiumkunsten worden mogelijk gemaakt met gemeenschapsgeld en het is belangrijk te trachten iedereen te bereiken. Ook hier geldt de noodzaak meer flexibiliteit in ambiance te realiseren om tegemoet te kunnen komen aan het verwachtingspatroon van deze publieksgroepen, met name van publieksgroepen met een andere culturele achtergrond.

## Zalen

1. De laatste tijd wordt geconstateerd dat podia overdag meer levendigheid ontwikkelen. Zij willen niet een groot gebouw zijn waar het overdag donker is en alleen 's avonds iets gebeurt. Steeds meer podia proberen een 'huiskamer van de stad' te zijn door samenwerkingen aan te gaan met maatschappelijke

---

<sup>1</sup> De (toekomstige) programmering van Theater aan de Parade in stedelijk perspectief, augustus 2010 en ongetiteld rapport, Arpots 2013.

organisaties van de stad, door te experimenteren met openingstijden of flexwerkplekken aan te bieden. Theaters zoeken vaker naar manieren om een 'publieke ruimte' te kunnen zijn.

2. Uit informatie van de Vereniging van Schouwburg en Concertgebouwdirecties (VSCD) blijkt dat wanneer gemeenten nieuwe zalen bouwen deze vaak groter zijn dan de voorgaande. Maar niet elk genre mag zich verheugen in meer publieke belangstelling. De commissie Ter Horst richtte zich op de ontwikkelingen in het genre toneel en adviseert zorgvuldig te kijken naar zaalcapaciteit bij nieuwbouw. Voorstellingen moeten in het formaat zaal spelen waar ze het beste tot hun recht komen. Nieuwbouwplannen moeten daar rekening mee houden. Dat er voorstellingen zijn met minder publiek wil overigens niet zeggen dat dit aan de kwaliteit ligt. Het gaat zelfs vaak om gerespecteerde gezelschappen die niet zelden ook door het Rijk worden medegefinancierd vanwege de kwaliteit. Daarmee wil het Rijk voorkomen dat er geen ruimte meer is voor vernieuwing en kleinschaligheid en er alleen ruimte is voor grote publiekstrekkingen. Maar het kan ook gaan om artiesten in een bepaalde fase van hun carrière, om voorstellingen die bewust worden gemaakt voor een meer intieme zaal of om voorstellingen voor specifieke, vaak kleinere doelgroepen.

## Beleid

1. Geografische oriëntatie. Op divers gebied kan worden waargenomen dat beleid vanuit Den Haag dichter bij de burger wordt gebracht. Dit betreft het niveau van gemeenten en van stedelijke regio's. Op cultureel gebied gaat de discussie over het ontwikkelen van cultuurbeleid op regionaal niveau. Door verbeterd openbaar vervoer en het vervlechten van randgemeenten met centrumgemeenten dringt de vraag zich op of cultuurbeleid op bovenlokaal niveau moet worden ontwikkeld. Dit betreft ook schouwburgen die niet alleen voor inwoners van de eigen gemeente maar voor een groter verzorgingsgebied worden gebouwd.

Gerelateerd aan de bouwplannen in 's-Hertogenbosch kan worden gesteld dat de wens om de multifunctionele ruimte als tweede zaal te ontwikkelen, past in de breed gevoelde behoefte aan flexibiliteit. Tevens wordt gehoor gegeven aan de commissie Ter Horst door voorstellingen niet uitsluitend in een zaal met 1.000 stoelen te plaatsen. Theater aan de Parade (TADP) heeft de ambitie te behoren tot de schouwburgen met een relevante, grootstedelijke theaterprogrammering gecombineerd met een belangrijke maatschappelijke positie onder meer door het aanbieden van ruimten en faciliteiten voor festivals, amateurtheater en het Oeteldonkse carnaval. Die combinatie van ruimten en functies was/is mede reden tot deze nieuwbouw en configuratie.

## Zijn er op technologisch vlak ontwikkelingen waar we rekening mee moeten houden?

De configuratie en techniek van theaters ontwikkelen zich gestaag. Om te duiden wat dit voor de toekomst betekent zijn er twee invalshoeken te weten: 1) wat zijn de ontwikkelingen geweest in de afgelopen jaren en waar leiden die toe bij extrapolatie, en 2) zijn er recente ontwikkelingen die zich lijken voort te zetten waardoor zij niet een tijdelijke (mode) maar een blijvende (trend) ontwikkeling zijn.

Een grote ontwikkeling is geweest de aandacht voor veiligheid in gebouwen. Veiligheid voor publieke gebouwen en veiligheid gerelateerd aan de specifieke situatie van een theater. Aandacht voor veiligheid in gebouwen blijft zich voortzetten. Dat lijkt een autonoom proces ingegeven door technologische mogelijkheden en maatschappelijke aandacht voor veiligheid. Dit betreft zaken als brandmeld-, brandblus- en ontruimingsinstallaties die in het Bouwbesluit in algemene zin en niet specifiek voor theaters staan beschreven.

De veiligheid van de bezoeker krijgt meer aandacht zoals controle op wie er in het gebouw aanwezig zijn, wat bezoekers mee naar binnen brengen en hoe zij zich gedragen. In het buitenland (onder andere in de Verenigde Staten en in het Verenigd Koninkrijk) heeft men tassencontrole bij de ingang van theaters. In het Verenigd Koninkrijk wordt men soms gefouilleerd bij binnenkomst van een theater. Het is ons niet duidelijk of deze maatregelen van tijdelijke aard zijn als gevolg van recente voorvallen of dat ze structureel worden en er bouwkundig rekening mee moet worden gehouden.

Techniek op het podium verandert gestaag. De handbediende trekkenwand is in Nederland enkele decennia geleden vervangen door een semi-automatische en later door een volledig geautomatiseerde trekkenwand. Enkelvoudige valbescherming van zaken die worden opgehangen boven optredenden worden langzaam vervangen door dubbel gezeekerde valbescherming. De trekcapaciteit van trekken in grotere zalen is van 300 kilo verhoogd naar 500 kilo per trek.

In de jaren '90 van de vorige eeuw kwam projectie in zwang. Hiervoor werden beamers gebruikt met gasontladingslampen. Deze zijn inmiddels vervangen door laser, ledlampen of (kostbare) ledschermen die horizon breed kunnen worden gebruikt om decor overbodig te maken. Buiten zuinige plasma- en gasontladingslampen maakt ledverlichting zijn intrede in de professionele theaterwereld. Dit levert besparing op van energie en heeft de manier en de mogelijkheden van belichting van voorstellingen nieuwe impulsen gegeven. Grote speakersystemen maken plaats voor kleine, slanke, gerichte speakers die door slimme opzet en technieken voor optimaal luisterplezier en spraakverstaanbaarheid zorgen.

Er is niet een wezenlijke innovatie die zich op dit moment in binnen- of buitenland aandient waarvan wij verwachten dat die invloed heeft op theaterbouw of de toon zet voor toekomstige ontwikkelingen. Hoogstens geldt dit buiten het toneel voor foyers en kassa's. De foyer is al lang niet meer slechts de ruimte waar consumpties worden genuttigd. Het is een verblijfsruimte geworden belangrijk voor ontmoeting en langdurig verblijf. Horecavoorzieningen in foyers hebben zich ontwikkeld van buffetten met beperkt assortiment naar uitnodigende en uitgebreide horecavoorzieningen. Sommige grote theaters en concertgebouwen in de wereld beschikken over foodcourts, restaurants van verschillende prijsklasse en winkels die ook buiten voorstellingen als ontmoetingsplek voor de gemeenschap fungeren. Verder zijn kassa's veranderd. Vroeger hadden theaters kassa's in de entree voor kaartverkoop, niet zelden bestaande uit een aantal loketten voorzien van glas met gaten waar doorheen kan worden geroepen. Kaartverkoop gaat tegenwoordig vrijwel geheel via internet. Ook informatieverstrekking over voorstellingen is naar internet verplaatst. Hoogstens blijft er een receptie of een bescheiden informatiepunt over.

Wij hebben in deze alinea enkele reeds bestaande ontwikkelingen geschetst. Met de kennis van vandaag, gebaseerd op signalen, ervaringen elders of literatuur, nemen wij geen technologische ontwikkelingen waar die leiden tot structurele en/of ingrijpende wijzigingen in het denken over opzet van theaters.

## Wat zijn de keuzes in soort zaal?

Er bestaat een grote variëteit aan inrichting en bouw van theater- en concertzalen. Om de discussie rond de tweede zaal overzichtelijk te houden, concentreren wij ons op een flexibel in te zetten theaterzaal die ook voor andere doeleinden en in andere configuraties kan worden ingezet. Dit mede in het licht van de aan het begin van dit advies geconstateerde behoefte aan flexibiliteit en aan een minder formele omgeving voor de presentatie van theatervoorstellingen, met name om daarmee aan te sluiten bij de belevingswereld van jongeren.

Voor de analyse onderscheiden wij vier soorten zalen:

1. Multifunctionele ruimte voor diners, exposities, repetities en evenementen. Een ruimte met aan het plafond enkele trekken/trussen of een vast lichtgrid om iets aan op te hangen. Hoogte minimaal 5 meter. Deze zalen zijn geschikt voor diverse functies, maar niet of nauwelijks voor voorstellingen.



2. Vlakke vloerzaal. Een zaal met vlakke vloer en voorzieningen aan het plafond zoals loopbruggen, vast licht, enkele trekken met beperkte capaciteit voor maximaal 200 kg elk, punttrekken en een railsysteem voor afstopping, hoogte 7-8 meter. Deze zalen zijn geschikt voor voorstellingen uit het vlakkezaalircuit. Decorstukken kunnen worden neergezet en beperkt opgehangen, zijtonelen en achtertoneel ontbreken.



3. Theaterzaal met trekkenwand zonder toneeltoren, met verplaatsbare portaal, manteaux en zij-afstopping, hoogte 10-11 meter.<sup>2</sup> Deze zalen zijn geschikt voor theatervoorstellingen en concerten zonder kapchangements. Dat wil zeggen decorstukken kunnen worden opgehangen maar niet tijdens een voorstelling verticaal uit of in het zicht worden gebracht. De zaal moet iets hoger zijn dan variant 2 om

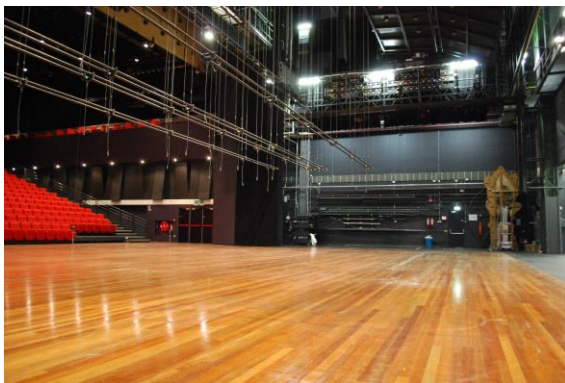
---

<sup>2</sup> Zij- en bovenkant van lijsttoneel.

ruimte voor de trekken te creëren. Verder geldt dat naarmate zalen een grotere theaterfunctie hebben, aanverwante voorzieningen als kleedruimten, zijtonelen, laad- en losvoorzieningen en (artiesten)foyers uitgebreider moeten worden opgezet.



4. Theaterzaal met trekkenwand en toneeltoren, met verplaatsbare portaal, manteaux en zij-afstopping, hoogte circa 20 meter. Voor de volledigheid nemen wij deze variant op hoewel het college in zijn toelichting op de adviesaanvraag heeft aangegeven dat er op de onderhavige locatie geen ruimte is voor een tweede kap. In een zaal met kap kan technisch gezien wel vrijwel elke voorstelling staan die voor de desbetreffende omvang van zalen door Nederland reist.



Omdat in TADP de tweede zaal weliswaar als multifunctionele ruimte wordt gebruikt maar ook voor culturele activiteiten gaat worden ingezet, vervalt variant 1. Variant 4 is niet aan de orde vanwege de beperkt beschikbare ruimte. Blijven over variant 2 en variant 3. Variant 2 heeft de meeste overlapping met de grote zaal van de Verkadefabriek en is beperkt in zijn toepassing. Variant 2 voegt behalve stoelen niets toe aan wat 's-Hertogenbosch in de Verkadefabriek aan technische mogelijkheden bezit. Voor wat ons betreft vervalt daarmee variant 2. Variant 3 levert nieuwe mogelijkheden op en voldoet aan vereisten van een grotere groep voorstellingen. Wij adviseren variant 3 uit te werken.

## Wat is de toegevoegde waarde van een volwaardige tweede zaal ten opzichte van een multifunctionele ruimte?

In diverse rapportages voorafgaand aan besluitvorming in de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch wordt de noodzaak van een tweede zaal genoemd. De hieruit voortvloeiende besluitvorming heeft geleid tot het voornemen om een multifunctionele ruimte zonder toneeltoren te bouwen die kan worden gebruikt voor concerten en uitvoeringen. Een dergelijke zaal past in de huidige opzet van theaterbouw; een zaal voor professionele en amateurvoorstellingen, congressen, feesten en andersoortige manifestaties.



Ook veranderingen aan de aanbodzijde vragen om een multifunctionele ruimte die als volwaardige tweede zaal kan functioneren. Na de actie Tomaat in 1969 kregen veel schouwburggen een kleine zaal om het in zwang geraakte experimentele aanbod en kleinschalige voorstellingen te huisvesten. Bovendien zijn diverse vormen van theater gericht op vernieuwing of op niches in publieke belangstelling. Een tweede, goed geoutilleerde kleinere zaal is hiervoor onmisbaar.

Stel dat in een multifunctionele ruimte in TADP technisch gezien geen plaats zou zijn voor voorstellingen. Wat betekent dat in 's-Hertogenbosch voor voorstellingen tussen 300 en 600 bezoekers? Die voorstellingen kunnen niet elders worden gepresenteerd of zouden daar twee dagen moeten worden geprogrammeerd met de nodige kosten van dien. En de vraag luidt of artiesten en gezelschappen zich daarvoor lenen.

Een voorstelling met net 300 bezoekers komt niet goed tot zijn recht in een zaal met 1.000 stoelen. Het publiek zal denken dat de voorstelling slecht is of dat het theater niet loopt. Acteurs raken niet geïnspireerd wanneer zij tegen honderden lege stoelen moeten aankijken. Bovendien heeft een zaal met 1.000 stoelen voor de zichtlijnen van het publiek een brede toneelopening. Een voorstelling gemaakt voor een kleinere zaal met dito decor komt niet uit de verf op een groot toneel. Een zaal met 1.000 stoelen heeft een bijbehorend volume. Als er 300 mensen lachen of applaudiseren in een zaal met 1.000 stoelen dan draagt dat weinig bij aan de sfeer en aan de interactie tussen artiest en publiek.

In eerdere stukken wordt gesproken over een zitcapaciteit van de tweede zaal van 420 plaatsen. In de gesprekken over dit advies bleek dat de ruimtelijke indeling zich in een fase bevindt waarin nog kan worden geschoven met capaciteiten. Het bouwvolume is bekend maar de indeling is bespreekbaar. Voor dit advies spreken wij daarom niet over een zaal van 420 stoelen maar over een 400+ zaal.

## Aantal voorstellingen

Tot nu hebben we gekeken vanuit het belang van de artiest en het publiek. Hoe is de situatie ten aanzien van het aantal voorstellingen dat voor zalen van deze capaciteit wordt aangeboden? Als we kijken naar voorstellingen met 300 - 600 bezoekers, waar hebben we het dan in aantallen over? Er zijn geen precieze data voorhanden, maar aan de hand van enkele bronnen hebben wij een inschatting gemaakt. Dit betreft data van Podiumkunst.info 2016-2017 (PKI), een vergelijkbaar theater met een grote en een middenzaal, te weten Chassé Theater in Breda met programmering over de jaren 2013-2015, en een recent overzicht van bespeling van 24 podia door acht grote rijksge subsidieerde theatergezelschappen over seizoenen 2016-2017.<sup>3,4</sup>

Hoe ziet de verdeling van voorstellingen met bijbehorende bezoekersaantallen er uit?

bezoekers	PKI NL	Chassé	BIS
001-100	13%	23%	19%
101-200	20%	17%	29%
201-300	13%	12%	17%
301-400	11%	9%	11%
401-500	14%	7%	11%
501-600	11%	8%	4%
601-700	6%	7%	3%
701-800	6%	4%	4%
>801	5%	13%	2%
N=	177	855	920

De bronnen hebben elk hun beperkingen, maar bij elkaar benaderen ze de werkelijkheid. Zo bevat PKI relatief weinig kleine, gesubsidieerde voorstellingen. Programmering van alle podia in Nederland tellen relatief weinig voorstellingen met meer dan 800 bezoekers. De simpele reden is dat weinig theaters over een dergelijke zaal beschikken. Met deze beperkingen in het achterhoofd, volstaan de data voor analyse.

<sup>3</sup> Podiumkunst.info is een gegevensbank waar voorstellingen van 90 podia en 65 aanbieders in zijn opgenomen.

<sup>4</sup> Dit zijn gezelschappen uit de zogenaamde landelijke Basisinfrastructuur.

Als we bezoekersaantallen in drie groepen verdelen, te weten tot 300 bezoekers, van 300 tot 600 bezoekers en daarboven, ontstaat het volgende beeld:

bezoekers	PKI NL	BIS	Chassé	Grofweg
001-300	46%	65%	52%	50%
301-600	37%	26%	24%	30%
>600	17%	9%	24%	20%
	100%	100%	100%	100%

Grofweg kunnen we stellen dat 50% van de voorstellingen minder dan 300 bezoekers tellen, 30% tussen 300 en 600 en 20% meer dan 600 bezoekers.

Wat leert dit overzicht ons? Het aantal *mogelijke* voorstellingen dat in een tweede zaal voor het middensegment goed tot zijn recht komt, bestaat uit voorstellingen tussen 200 en 600 bezoekers. Die zijn niet afhankelijk van deze zaal, maar komen er goed tot hun recht. Dit betreft meer dan 30% van het aanbod.

Het aantal voorstellingen dat *afhankelijk* is van een middelgrote zaal is kleiner, maar ook meer dan 30%. Dit betreft twee groepen, te weten voorstellingen tussen 300 en 600 bezoekers plus de voorstellingen die minder bezoekers trekken maar hogere technische eisen hebben waarvoor in 's-Hertogenbosch buiten de zaal met 1.000 stoelen geen voorziening is.

Om te bepalen hoeveel voorstellingen afhankelijk zijn van de tweede zaal in 's-Hertogenbosch moeten we op het hiervoor genoemde percentage in mindering brengen de voorstellingen die een kap nodig hebben, en is het van belang te weten hoeveel plaatsen tussen 300 en 600 stoelen de tweede zaal gaat krijgen. Over voorstellingen die een kap nodig hebben komen we verder in dit advies te spreken. Hoeveel stoelen de tweede zaal gaat krijgen is een kwestie van prioriteit en bouwkundige en financiële mogelijkheden.

## Optimale capaciteit

De tweede zaal vervult met zijn technische mogelijkheden en ligging een interessante aanvulling op de configuratie en gebruik van zalen in 's-Hertogenbosch. De combinatie van een tweede en een grote zaal biedt vele mogelijkheden voor flexibele inzet tijdens bijvoorbeeld festivals en andere festiviteiten. Ook zijn meer zalen in een gebouw handig als voorstellingen bij grote of tegenvallende kaartverkoop beter kunnen worden verplaatst naar een andere zaal. Door aanvullend gebruik is er een relatie tussen de capaciteit van een eerste en een tweede zaal. Deze relatie is onder meer afhankelijk van de programmering en het absoluut aantal stoelen. Hoe groter de eerste zaal, hoe groter de tweede zaal. Voorstellingen komen voor artiesten en publiek het best tot hun recht als zij minimaal circa 55% van de stoelcapaciteit van een zaal gebruiken. Als er financieel of ruimtelijk beperkingen zijn kan de capaciteit van een tweede zaal dalen naar 50%. In het land zijn tweede zalen verhoudingsgewijs niet zelden zelfs nog iets kleiner. Als wordt gevraagd naar het optimum dan adviseren wij de grens van 50-55% aan te houden.

## Wat kunnen we in de tweede zaal aan programmering verwachten?

Het is voor de maatschappelijke en economische functie van een theater en voor de technische eisen en publieke belangstelling van een aantal voorstellingen belangrijk om een tweede zaal te hebben. Ook voor de gewenste omvang van de programmering is er behoefte aan een tweede zaal. Met één zaal is men erg beperkt in de agenda. De maximale capaciteit van een theaterzaal bedraagt 42 weken x 6 dagen = 252 voorstellingen. Arpots spreekt in zijn rapport uit 2013 over 446 activiteiten per jaar. Dat lukt niet met één zaal.

Programmeurs van TDAP hebben een proformaprogrammering opgesteld op basis van een grote en een tweede zaal. Het is een oefening om te zien hoe de programmering en agenda er ongeveer komen uit te zien. Uiteraard is een en ander afhankelijk van het aanbod en de publieke belangstelling. Om te zien wat deze programmering inhoudt en hoe deze zich verhoudt tot het verleden, hebben wij de proformaprogrammering naast die van het Theater Analyse Systeem 2015 (TAS) en de cijfers van Arpots geplaatst.

genres	2015 <sup>5</sup>	Arpots <sup>6</sup>	proforma
toneel	47	53	42
muziek klassiek	18	34	40
dans	18	21	30
lichte muziek	35	41	42
musical/show	30	46	46
opera	22	10	11
cabaret	51	55	68
overig	53	23	22
subtotaal professioneel	274	283	299

overig gebruik	2015 <sup>7</sup>	Arpots <sup>8</sup>	proforma
zakelijk	?	59	51
lokaal/amateur	37	104	85
carnaval	nvt	nvt	17
subtotaal overig	37	163	153

De proformaprogrammering bevat 299 professionele voorstellingen en 153 andere evenementen. Verder zijn er repetities, voorbesprekingen (20-30 keer per jaar), op- en afbouw van evenementen en grote voorstellingen. Op jaarbasis is sprake van een bezetting van het gebouw met ca. 500 activiteiten. Voor carnaval wordt het gehele gebouw voor een periode geblokkeerd.

De recent voorgestelde programmering wijkt op onderdelen af van de proformaprogrammering van Arpots uit 2013. Dit is een gevolg van nieuwe programmaformules en ontwikkelingen in het aanbod. De verdeling over de zalen hangt af van de technische vereisten en de publieke belangstelling. De professionele voorstellingen zullen volgens de inschattingen voor circa 45% in de tweede zaal en voor circa 55% in de grote zaal plaatsvinden.

In de exploitatieopzet heeft TADP rekening gehouden met een groei van in eerste instantie 25 voorstellingen ten opzichte van 2015. De ambitie is verdere groei wanneer de omstandigheden zich daartoe lenen. Realisatie ervan hangt af van de attractiviteit van het aanbod, van de financiële mogelijkheden en van de publieke belangstelling. De kosten van de 25 extra uitvoeringen verwacht TADP bij gelijkblijvende huisvestingskosten te dekken uit inkomsten van de zakelijke markt. Financiële aspecten van de programmering vormen overigens geen onderwerp van dit advies, het advies is met name kwalitatief.

<sup>5</sup> Bron: Theater Analyse Systeem 2015, cijfers TDAP.

<sup>6</sup> 2013. Arpots, ongetiteld, p. 24.

<sup>7</sup> Bron: Theater Analyse Systeem 2015.

<sup>8</sup> 2013. Arpots, ongetiteld.

De conclusie luidt dat een tweede zaal met goede technische voorzieningen beperkt leidt tot een groter aanbod van voorstellingen. Het grote voordeel is dat voorstellingen daar staan waar zij voor publiek en optredenden het best tot hun recht komen en dat de zaal voor activiteiten zoals carnaval, staconcerten en evenementen over adequate technische voorzieningen beschikt.

## Wat zijn eventuele beperkingen voor de programmering van het nieuwe theater?

De gemeente 's-Hertogenbosch onderzoekt de mogelijkheden van een tweede zaal met goede technische voorzieningen maar zonder toneeltoren. In 2013 merkte Arpots op dat 75% van de voorstellingen een trekconstructie nodig hebben.<sup>9</sup> De vraag luidt welk deel hiervan in de tweede zaal tijdens voorstellingen kapchangements heeft waardoor een kap respectievelijk toneeltoren is benodigd. Vervolgens rest de vraag of voorstellingen in kwestie naar de grote zaal kunnen worden verplaatst omdat daar wel een kap aanwezig is. Het antwoord luidt dat het belangrijk is dat er trekken zijn waaraan in ruime mate decor, (bewegend) licht, doeken et cetera kunnen worden bevestigd. Een kap maakt een zaal voor meer voorstellingen geschikt. Het ontbreken ervan vormt weliswaar een beperking maar is geen alles bepalende voorwaarde. Veel voorstellingen in middenzalen hebben geen bewegend decor (kapchangements) maar hebben voorzieningen nodig om doeken en decorstukken aan op te hangen. De behoefte aan een kap vanwege kapchangements verschilt per genre en soort voorstelling.

We lopen de diverse genres langs.

- Lichte muziek, jeugdtheater en cabaret in middenzalen hebben nauwelijks kapchangements. Mocht in die genres een decor zijn ontworpen met kapchangements dan heeft men in de regel een second best variant zonder kapchangement.
- Klein gemonteerde toneel- en circusvoorstellingen hebben weinig kapchangements.
- Groot gemonteerd toneel heeft relatief vaker een kap nodig. Ongeveer 40% van de in TADP geprogrammeerde grootgemonteerde toneelvoorstellingen heeft kapchangements tijdens de voorstelling.
- Moderne dans heeft in weinig gevallen kapchangements tijdens de voorstelling.
- Klassieke muziek heeft geen kapchangements. Klassieke muziek heeft in het geval van een kap een orkestkamer nodig voor de akoestiek. In de grote zaal is dat zeker nodig als het orkest onder de kap speelt. Veel geluid verdwijnt naar boven in plaats van de zaal in. Krijgt de tweede zaal geen kap dan is een orkestkamer wellicht niet nodig. Dat hangt af van de uiteindelijke bouw en akoestiek.
- Opera, klassiek ballet, een klein deel van moderne dans en musical hebben kapchangements maar zullen vanwege publieksbereik veelal in de grote zaal worden geprogrammeerd.

Navraag bij een van de grootste impresariaten in Nederland, met een aanbod verdeeld over alle met name ongesubsidieerde genres, leert dat van het aanbod voor zalen boven 300 stoelen circa 25% van de voorstellingen een trekkenwand nodig heeft voor kapchangements. Hiervan betreft het grootste deel voorstellingen die in 's-Hertogenbosch sowieso in de grote en niet in de tweede zaal worden geprogrammeerd. Als er ergens een kap wordt gemist dan is dat relatief het sterkst bij groot gemonteerd toneel. Deze voorstellingen, die voor wat betreft het gesubsidieerde deel vaak minder grote bezoekersaantallen trekken, moeten in de grote zaal worden geplaatst en de vraag is of die gezelschappen dat willen. De bereidwilligheid zal afhangen van de herbergzaamheid van de grote zaal bij kleinere aantallen bezoekers.

Samenvattend: geen kap in middenzalen nodig: lichte muziek, klassieke muziek, vrijwel al het jeugdtheater, klein gemonteerd en een deel van grootgemonteerd toneel, cabaret, theatercolleges, groot deel moderne dans, klein gemonteerd circus. Kap nodig: opera, klassiek ballet, klein deel moderne dans, musical, deel groot gemonteerd toneel.

---

<sup>9</sup> Arpots, ongetiteld, 2013, p. 28.

## profilering

De neiging bestaat om dit soort vraagstukken te benaderen vanuit het oogpunt van zaalcapaciteit en technische mogelijkheden. Dat is belangrijk, maar ons advies is dergelijke vraagstukken waar mogelijk te benaderen vanuit profilering.

Voor een stad is het aanbevelenswaardig zalen te hebben met heldere, eigen profielen die met elkaar het gehele palet van podiumkunsten invullen. De profielen moeten zo helder zijn dat er geen twijfel bestaat over welke zaal wat presenteert en er zelden afstemmingsvraagstukken zijn. Niet alleen het publiek, maar ook producenten en artiesten moeten de profilering begrijpen. Profilering kan worden gebaseerd op genres met gespecialiseerde zalen zoals toneel- en dansschouwburgen, klassieke muziekzalen en amusements theaters. Profilering kan ook worden gebaseerd op traditioneel versus onconventioneel, vaak synoniem met ongesubsidieerd versus gesubsidieerd aanbod. Bij toneel en dans kan een splitsing worden gemaakt tussen vlakke vloer en lijsttoneel. In de praktijk blijken deze grenzen minder eenvoudig te trekken dan het lijkt. Crossovers en hybride vormen vertroebelen de scheidslijnen. Ook kan een artiest een grote liefde hebben voor een bepaalde zaal en per se daar willen spelen ondanks stedelijke afspraken. Voorstellingen, bijvoorbeeld cabaret, kunnen vaak zowel in een lijst als op een vlakke vloer staan.

In 's-Hertogenbosch is sprake van een ongeschreven en globale profilering.

Bij *toneel en dans* kunnen voorstellingen gemaakt voor de vlakke vloer in de Verkadefabriek en in TADP staan. Voorstellingen van gesubsidieerde theatergezelschappen en ongesubsidieerde producenten die een lijst nodig hebben, kunnen niet anders dan in TADP staan.<sup>10</sup>

Bij *cabaret* is het lastiger een grens te trekken. Veel voorstellingen kunnen in de grote zaal van de Verkadefabriek en in de tweede zaal van TADP staan. Tussen partijen zijn afspraken gemaakt over het aantal cabaretvoorstellingen per podium. Bovendien is er een stadsprogrammeur die het overzicht bewaakt en zorgt voor een evenwichtige verdeling over het seizoen en over de zalen.

Grootschalige traditionele en/of internationale *circusvoorstellingen* staan in TADP. Kleinere en/of meer artistieke voorstellingen staan in de Verkadefabriek.

TADP en Willem II programmeren *popmuziek* in een samenwerkingsverband. Grootschalige concerten in de tweede zaal van TADP en overige popconcerten in Willem II. Theaterconcerten worden in de grote zaal van TADP uitgevoerd.

*Artistieke films* werden voorheen in TADP vertoond. Deze functie is overgenomen door de Verkadefabriek. TADP heeft de vertoning van arthouse en overige artistieke films gestaakt.

Met betrekking tot *jeugdtheater* zijn er afspraken met stichting Babel die onder andere schoolvoorstellingen programmeert en meedenkt in het jeugdtheateraanbod in de stad.

### Profilering podia

genres		
opera	TADP	
circus	TADP	Verkadefabriek
toneel	TADP	Verkadefabriek
jeugd	TADP	Verkadefabriek
dans	TADP	Verkadefabriek
cabaret	TADP	Verkadefabriek
musical	TADP	
lichte muziek	TADP	
popmuziek	TADP	Willem II
klassieke muziek	TADP	Willem II
Film	TADP gestopt	Verkadefabriek

<sup>10</sup> Vaak voorstellingen met een voordoek en zijtonelen.

De verdeling van genres tussen podia in 's-Hertogenbosch is in grote lijnen helder. De verdeling en daarmee de profilering wordt ingegeven door het karakter van de voorstellingen, de technische vereisten van voorstellingen en de grootte van de zalen. Programmering in de verschillende zalen is hiermee complementair aan elkaar. Het is wel zaak om de profilering van toneel, dans en popmuziek te preciseren, zorgvuldig te bewaken en hiervoor een overlegstructuur af te spreken. In andere steden in Nederland worden oplossingen voor dit vraagstuk gezocht in bijvoorbeeld inzet van stadsprogrammeurs, samenvoeging van zaalexploitaties of heldere afspraken over profilering en positionering per zaal. Dit moet nader worden uitgewerkt.

## Hoe past de tweede zaal in het totale palet van podiumaanbod in de stad?

De toekomstige configuratie van zalen in 's-Hertogenbosch en omgeving ziet er, wanneer we uitgaan van een tweede zaal met 400+ stoelen en gebouwd volgens variant 3, als volgt uit:

gebouw	Zaal	capaciteit		speelvlak	zijtoneel	rigging
TADP	grote zaal	ca 1.000	zittend	ntb	ja	kap+trekkenwand
TADP	Tweede zaal	400+ zit/sta circa 1.200	zittend/ staand	ntb	ja	trekken, geen kap
Verkadefabriek	grote zaal	305	zittend	14bx11dx7h	geen	kettingtakels, loopgrid
Verkadefabriek	kleine zaal	106	zittend	10bx8dx5.4h	geen	loopgrid
Willem II	concertzaal	120	zittend	nvt	nvt	nvt
Willem II	poppodium	450	staand	9.3bx5dx3h	nvt	
Perron3	theaterzaal	252	zittend	14bx10dx8h	geen	vast grid
De Speeldoos	theaterzaal	320	zittend	8bx7dx	geen	11 trekken, geen kap, <200 kg

De tweede zaal past buiten beperking van capaciteit goed in de configuratie van zalen in 's-Hertogenbosch. Op theatergebied oplopend van 106 via 305, 400+ naar 1.000. Wanneer de kleinste twee zalen vlakkevloerzaal zijn, met beperkte maar adequate techniek, en de grotere zalen meer technische voorzieningen hebben, kan het gehele aanbod van theater worden aangeboden. De enige toneeltechnische beperking vormt het ontbreken van een kap in de tweede zaal van TDAP.

Voor muziek in al zijn facetten past een tweede zaal met 400+ stoelen en circa 1.200 staplaatsen eveneens goed in de configuratie van zalen. Voor klassieke muziek is er een zaal voor kleinschalige kamermuziek met 120 stoelen, de tweede zaal van TADP voor ensembles en kamerorkesten en een zaal van 1.000 stoelen voor het symfonische aanbod.

Voor lichte muziek met zitconcerten zijn beschikbaar de concertzaal van Willem II, de zalen van de Verkadefabriek, de tweede zaal van TADP en voor de grote namen de grote zaal van TADP. Voor staconcerten is er de popzaal van Willem II en de tweede zaal van TADP in sta-opstelling.

Amateurs kunnen op diverse plaatsen terecht. Zij kunnen terecht op de podia van Vught en Rosmalen, in de zalen van de Verkadefabriek en in de tweede zaal van TADP. Willen ze uitpakken met grote decors en kapchangements dan is de grote zaal van TADP beschikbaar.

's-Hertogenbosch heeft met deze zalen een mooi palet aan voorzieningen. Het ontbreken van een kap in de tweede zaal vormt voor de meeste genres geen onoverkomelijk minpunt. Er zal weinig aanbod om die reden afvallen. In algemene zin bepalen met name de te realiseren stoelcapaciteit en de technische mogelijkheden de meerwaarde van de tweede zaal. Van alle genres zal groot gemonteerd theater de meeste last ondervinden van de afwezigheid van een kap.



## Suggesties voor het pakket van eisen als gevolg van deze rapportage

Zoals besproken hebben wij enkele keren aandacht gevraagd voor beleving van het publiek in de zaal. Een zaal moet technisch passen bij de voorstelling en het publiek moet zich er behaaglijk in voelen. Een artiest voelt zich snel comfortabel in een zaal die gerelateerd aan de capaciteit goed gevuld is. Voor voorstellingen technisch niet geschikt voor de tweede zaal en/of een bezoekersaantal net te groot voor de tweede zaal moet de grote zaal ook behaaglijk zijn. De herbergzaamheid van de zaal kan worden bevorderd door de bouw en aanlichting van een balkon dusdanig dat deze bij weinig publiek voor de artiest als niet storend wordt ervaren. Een balkon beïnvloedt wel in sterke mate de akoestiek van een zaal. Omdat in de grote zaal van TADP ook symfonische muziek ten gehore wordt gebracht kan het balkon niet onbeperkt en ongestraft groot worden uitgevoerd. Bovendien worden plaatsen onder een balkon vaak als minder comfortabel ervaren.

TADP vindt het belangrijk met zijn activiteiten een maatschappelijke functie te vervullen. Hiervoor is niet alleen de multifunctionele tweede zaal maar ook de foyer van belang. Dit is de ontmoetingsplek. De multifunctionele zaal is voor evenementen waar het publiek al dan niet een kaartje voor moet kopen. De foyer moet geschikt zijn om er even in te lopen voor een gratis laagdrempelige activiteit. Hier kan men denken aan lunchconcerten, open podium, besprekingen of flexplekken. Hier moet een klein podium in staan en er moeten hoekjes zijn om zich te kunnen afzonderen.

Als de dagfunctie van het theater wordt onderschreven is het van belang dat buiten valt te merken dat er iets is te doen. Veel glas en een foyer aan de voorkant van het gebouw zijn aan te bevelen. Dat kan op de eerste verdieping, als maar duidelijk is te zien dat het licht brandt en dat de foyer er uitnodigend uitziet.

In de stukken wordt gesproken over een 'stevige horecafunctie'. Dit impliceert horecavoorzieningen bij de twee zalen en een theatercafé. Met betrekking tot dit laatste is het van belang te bedenken of het theatercafé alleen voor bezoekers of ook voor passanten is bedoeld. Voor passanten lukt het alleen succesvol te zijn als de horecaruimte (café, bar, restaurant) aan de voorkant van het gebouw is gesitueerd. Passanten maken buiten de beslissing om iets te gaan drinken of eten in een gebouw. Ze nemen niet het risico eerst naar binnen te gaan en daar pas een indruk van de sfeer en de mogelijkheden te krijgen. Een goed geoutilleerd theatercafé met voldoende capaciteit en een onderscheidende formule is een belangrijke ondersteuning van de bezoekersbeleving, kan bijdragen aan de openheid respectievelijk openstelling van het gebouw en aan de exploitatie.

Theaters met een multifunctionele zaal en foyers die voor diverse doeleinden worden gebruikt, hebben veel losse inventaris. Hier kunnen we denken aan stoelen, praktikabels (losse podiumdelen), geluidssets, lampen, verplaatsbare buffetten, tapinstallaties en koelkasten voor staconcerten en andersoortig gebruik. Een standaardklacht in de theaterwereld is dat theaters onvoldoende opslagruimte hebben voor deze inventaris.

## Conclusies

- 1) Gerelateerd aan de bouwplannen in 's-Hertogenbosch kan worden gesteld dat de wens om de multifunctionele ruimte te ontwikkelen tot een tweede zaal geschikt voor theatervoorstellingen en concerten past in de breed gevoelde behoefte aan flexibiliteit van presentatievormen.
- 2) Het is aanbevelenswaardig om de tweede zaal geschikt te maken voor voorstellingen om daarmee een natuurlijke opbouw van zaalcapaciteiten in 's-Hertogenbosch te verkrijgen. Hiermee wordt tevens gehoor gegeven aan de commissie Ter Horst met haar oproep tot afstemming van zaalcapaciteiten en genres.
- 3) De tweede zaal is voor wat betreft techniek en toneelfaciliteiten onderscheidend van de grote zaal van de Verkadefabriek en neemt een eigen positie in de configuratie van zalen in 's-Hertogenbosch in.
- 4) Het ontbreken van een kap in de tweede zaal is een beperking maar vormt voor de meeste genres geen onoverkomelijke beperking.
- 5) De geplande configuratie van een grote en een tweede zaal leidt er toe dat er voor de culturele functie meer flexibiliteit in gebruik van het gebouw ontstaat.
- 6) Een groot voordeel van een tweede zaal is dat voorstellingen en concerten daar staan waar zij voor publiek en optredenden het best tot hun recht komen.
- 7) Een tweede zaal met meer technische mogelijkheden gaat behalve professionele theatervoorstellingen ook andere activiteiten herbergen zoals lokale en amateurvoorstellingen. Tevens zal de zaal voor evenementen zoals carnaval over adequate technische voorzieningen gaan beschikken.
- 8) Met de kennis van vandaag, gebaseerd op signalen, ervaringen elders of literatuur, nemen wij geen ontwikkelingen waar die leiden tot structurele en/of ingrijpende wijzigingen in het denken over opzet van theaters.
- 9) In eerdere instantie is gesproken over een tweede zaal met 420 stoelen. Indien mogelijk zou een grotere capaciteit leiden tot meer toegevoegde waarde voor de stad, publiek en optredenden. Het optimum van een tweede zaal ligt bij 50-55% van de capaciteit van een eerste zaal.
- 10) De eindconclusie luidt dat de tweede zaal een gewenste toevoeging is aan het palet van zalen in 's-Hertogenbosch; dat de zaal goed past bij het aanbod in de stad; dat nadere afspraken moeten worden gemaakt over profilering van de diverse zalen en dat er een structuur komt waarbinnen die profilering ten behoeve van de Bossche gemeenschap, de podiumkunsten en de betrokken podia optimaal kan functioneren.

## Bijlage I

Enkele stakeholders is gevraagd te reageren op een eerdere conceptrapportage. Dit zijn Henri Broeren van Willem II, Victorien van Hulst van Theater Festival Boulevard, Jetse Batelaan van Artemis en Jan van der Putten van de Verkadefabriek. Allen hebben uitvoerig gereageerd, waarvoor dank. Hieronder geven wij in steekwoorden weer waar de reacties over gingen en wat er met hun reactie is gedaan.

### reacties tweede zaal

#### Jan van der Putten

weinig aandacht publiek  
substitutie programmering Verkadefabriek  
vraagstelling te beperkt  
financiële consequenties  
omschrijving programmering

#### verwerking

in tekst vraagstelling toegelicht  
o.a. in eindconclusie gepleit voor goede afstemmingsstructuur  
in tekst vraagstelling toegelicht  
geen onderwerp advies  
tekst aangepast

#### Victorien van Hulst

vraagstelling  
visie op pand  
regio in analyse betrekken  
zaalvariant 4 met kap  
verduidelijking cijfers  
omschrijving programmering  
tweede zaal hoger en grotere capaciteit

in tekst vraagstelling toegelicht  
tekst aangepast  
staat in tekst  
toegevoegd  
tekst aangepast  
tekst aangepast  
tekst aangepast

#### Jetse Batelaan

vraagstelling uitgebreider  
noodzaak tweede zaal  
hoogte zaal  
hoe vaak geen kap nodig  
aandacht voor publiek  
omschrijving programmering  
energiezuinig bouwen  
verdergaande samenwerking VF en TADP  
capaciteit grote zaal

in tekst vraagstelling toegelicht  
niet aangepast, tweede zaal is beargumenteerd  
mogelijkheden en beperkingen zijn beschreven  
toegevoegd  
in tekst vraagstelling toegelicht  
tekst aangepast  
terechte opmerking, is staand beleid  
noodzaak tweede zaal is beargumenteerd; samenwerking wordt geadviseerd  
geen onderwerp advisering

#### Henri Broeren

stedelijke configuratie bekijken  
andere oplossing voor grote zaal (kaaizaal)

tekst aangepast  
is andere vraagstelling

### Disclaimer

Voor dit rapport zijn enkele foto's gebruikt. Deze foto's kunnen auteursrechtelijk zijn beschermd. Mochten rechthebbenden aanspraak maken op vergoeding dan verzoeken wij hen contact met ons op te nemen.